

Kiss Andrea

„*Rivulus namque, qui dicitur Fuk, fluens de prefato lacu*”

FOK, SÁR, FOKSÁR

A középkor folyamán a Sió felső szakaszát – részben délebbi folyásának nevéől elkülönülve – több névvel is illették: Foknak vagy Sárnak nevezték az oklevelekben, de egy-egy esetben a Foksár kifejezés is felbukkant. A XVII. századtól a Sió, mint a folyó egyetlen neve, tűnt fel, s maradt meg napjainkig használatban. A tavi fokok közül a vízrajzi értelemben vett balatoni *fok*¹ jelentésének és rendeltetésének mai értelmezése meglehetősen bonyolult feladat. A többi tavi fokhoz képest azonban a balatoni Fok folyó problémája már viszonylag korán élénk érdeklődésre tartott számot, különösen a történészek körében, akik közül többen is szenteltek egy-egy tanulmányt e középkori Fok kérdéskörének.² Általában a középkori „fok” jelentésének értelmezése a térképi források hiánya miatt is bonyolult feladat, melynek meghatározására éppen ezért a mai napig viszonylag kevesen vállalkoztak.³

Ma a Balaton vízszintje főképp a Sió csatorna, illetve annak zsilipje által szabályozott.⁴ A XIX. századi folyószabályozási munkálatoknak köszönhetően a (korábban Foknak vagy Sárnak nevezett) Sió folyó ma jelentősen átalakulva, csatornázva, nagyrészt a korábbitól eltérő mederben folyik. A tavat elhagyva majdnem 100 km megtétele után találkozik a Sárvízzel, hogy a Sió eredetétől körülbelül 123 km-re a Dunába torkolljon. A folyónak a XIX. századi szabályozások előtti környezeti viszonyait s annak változásait a kutatók egy része közvetlen kapcsolatba hozta a folyónak a középkorban, majd ezt követően többször is változó nevével.

E tanulmányban a vízfolyás nevének változásai és e változások esetleges környezeti kapcsolatai mellett több más probléma is terítékre kerül, így például hogy hogyan és milyen tényezők befolyásolhatták a Fok folyó környezeti viszonyait, különös tekintettel a középkor emberi beavatkozására. A másik fontos felmerülő kérdés, hogy hogyan nézhetett ki a Fok/Sár folyó, s hogy miért/mivel változtattak – ha változtattak – a folyómeder „eredeti” külsején, mi volt az oka a vízvezetéseknek e konkrét vízfolyás esetén. Mindezek vizsgálatakor – jelen esetben elsősorban egykorú írott forrásra alapozva – a tanulmányban több ponton a rendelkezésre álló, ma már nagyobb mennyiségű s ezért részben a korábbiaktól eltérő eredményeket mutató információk tükrében elemzem Lukács Károlynak a témában készített tanulmányát, illetve annak nevezéktani feldolgozását és az abból levont környezettörténeti következtetéseket. Ehhez kapcsolódva igyekszem bemutatni az emberi beavatkozásnak azokat a főként oklevelekben rögzített nyomait, amelyek a folyó környezeti viszonyainak hosszabb-rövidebb ideig tartó megváltozásához vezethettek.

A Sió mai földrajzi viszonyai mint lehetséges környezettörténeti forrás

Annak ellenére, hogy a folyó ma csatornázott, s így szinte teljes hosszában a XIX–XX. században mesterségesen kialakított mederben folyik, bizonyos „paraméterei”, meghatározó jellegzetességei kevésbé változtak a középkor – kora újkor vagy a XVIII. század viszonyaihoz képest, s mint ilyen, bizonyos fenntartással felhasználhatók történeti elemzésünkben (1. kép).

¹ Itt kell megemlítenünk, hogy a Balatonból kifolyó vízfolyás nevét kis kezdőbetűvel, *fok/fuk/fwuk/foc*-ként írták az oklevelek eredetijében.

² Talán a leghíresebb ilyen példa Lukács Károlynak a Sió változó neveiről készült, a későbbiekben többször említésre kerülő és elemzett tanulmánya (Lukács 1952: 255–266.).

³ A középkori fokok leggyakoribb jelentés-előfordulásait, valamint a középkori fokokra vonatkozó elemzések részletesebb bemutatását lásd: Kiss–Piti 2005: 166–168. A témával kapcsolatban, kifejezetten a középkori Dráva-fokokra vonatkozóan lásd: Vajda 2001: 125–137.

⁴ Szabályozására vonatkozóan lásd például: Ligeti 1974: 40–49.; Dóka 1978: 84–87.

1. kép • A vizsgált terület elhelyezkedése és mai átnzeti képe

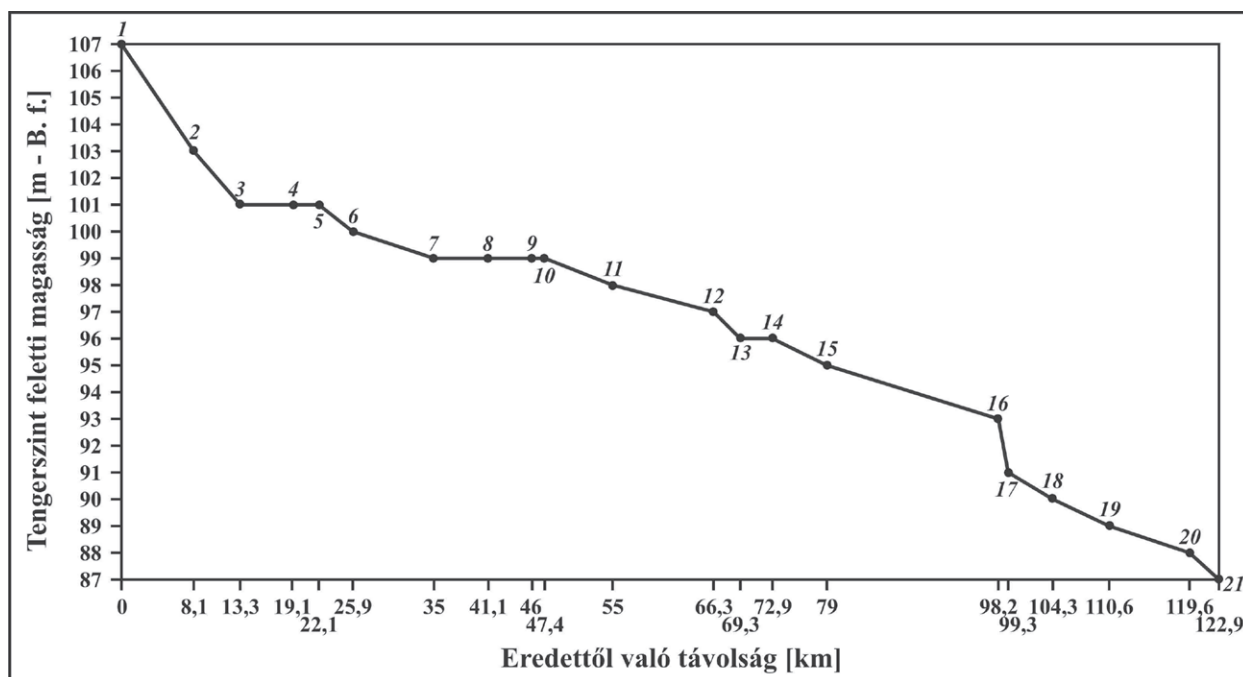
Az egyik ilyen jelenség az a tény, hogy ma is, mint feltételezhetően a középkorban, felső szakaszának legalább első néhány kilométerén nagyrészt a Balaton vize táplálja.

A másik igen lényeges elem, hogy – habár a folyó medrének viszonyai a szabályozások hatására alapvetően megváltoztak – magának a tájnak a domborzata, melyen a vízfolyás áthalad, jelentősen nem módosult. Ez a vízfolyás számára azt is jelentheti, hogy a Mezőföld folyó által átszelt részének esésviszonyai, különösen tekintettel az igen kis és a viszonylag nagyobb esésű szakaszokra, nagy vonalakban a középkorival, illetve a XVIII. századi viszonyokkal megegyező. Természetesen, ahogy erre többen is felhívták a figyelmet, maga a meder olyan alapvető mértékű változásokon ment keresztül (például a malomgátak eltüntetése, mederkotrás, kanyarátvágások, teljesen új mederszakaszok stb.),⁵ hogy az adatok csak igen közvetett módon szolgálhatnak viszonyítási alapul, mégis általánosságban ma is segítségünkre lehetnek az egykor uralkodó viszonyok jobb megértésében. Ugyanakkor az alapvető morfológiai viszonyok nagy vonalakban vett állandósága miatt feltételezhető, hogy a folyó esésében hosszabb szakaszon (több kilométer) át követhető eltérések fennálltak mind a középkor, mind pedig a XVIII. század folyamán is (2. kép).

Itt megállapítható, hogy amennyiben a Siót teljes hosszában vizsgáljuk, úgy a folyó domborzat által meghatározott esésviszonyai alapján egyértelműen elkülöníthetünk egy felső szakaszt, mely a Balatonból való kifolyástól a Kis-Koppány nevű folyócska torkolatáig, vagyis a Bél Mátyás által is meghatározott „Kustyáni Kellő”-ig tart (magyar fordításra: Takáts 1989: 31.). E szakaszon a többihez képest legnagyobb az esése: a 2. kép grafikonján ábrázolt adatok szerint valamivel több, mint 13 km megtett út alatt mintegy 6 méteres átlagos vízszintsüllyedést produkál (0,46 m/km). Az ez alatti hosszú szakasz viszonyaira jellemző, hogy újabb 6 m-es esést csak mintegy 65,7 km megtétele után ér el, vagyis a felső szakaszhoz képest jelentősen lelassul.

Ezen információkat tovább pontosíthatjuk a terület részletesebb mai topográfiájának figyelembevételével: a harmadik fontos paraméter a mai tájban, amely segítheti a Sió egykori viszonyainak jobb megértését, a Sió-völgy vagy -ártér magasságviszonyainak elemzése. Ezek alapján kiderül, hogy habár a Sió vízszintje ma Jutnál 103 m magasságban van, ez nagyrészt a csatornázás következménye, ugyanakkor a csatorna körüli területeken már Siófok és Kiliti között is az egykori ártéren nem ritkák a 101-102 m körüli tengerszint feletti felszíni magasságok, de maga a csatorna közvetlen környékének felszínmagassága is néhol akár méterekkel a Balaton vízszintje alatt marad. Ez pedig azt is jelenti, hogy a domborzat, s így az eredeti vízfolyás legnagyobb esése a folyónak közvetlenül a kifolyás utáni szakaszán következett be, s itt több helyen a szabályozások előtt – ami egyébként a XVIII. századi térképeken is jól látszik – meg is maradt a víz. Valójában tehát azt mondhatjuk, hogy a terepi viszo-

⁵ Lásd például: Bendefy 1973: 113–128.; Ligeti 1974: 45–49.

2. kép • A Sió mai folyásának esésviszonyai (az adatok forrása: VITUKI 1953: 19–113.). A vízmércék mérőpontjainak helyei: 1. Siófok, 2. Jut, 3. Kis-Koppány folyó torkolata, 4. Csikgát patak torkolata, 5. Mezőkomárom, 6. Titu patak torkolata, 7. Ozora, 8. Kapos folyó torkolata, 9. Bozót patak torkolata, 10. Simontornya, 11. Pálfa, 12. Kisszékelyi ér torkolata, 13. Donáth patak torkolata, 14. Uzdborjád, 15. Kölesdi-Hidas ér torkolata, 16. Nádor-csatorna torkolata, 17. Völgységi patak torkolata, 18. Szekszárd, 19. Taplós, 20. Keselyüs, 21. Sió-torkolat

nyok alapján a Balatont (Sió)Fok településnél határoló keskeny homokturzás mögött egy kiterjedt vizenyős terület mintegy „ártérként” húzódott. E vizenyős terület és a Balaton közötti kapcsolatot pedig egy vízfolyás biztosította.

A Sió környezeti viszonyai a XVIII. században

E század viszonyainak ismerete elemzésünk szempontjából ugyancsak fontos segédletnek számít: az átfogó szabályozások még nem érintették a vízfolyást, ugyanakkor a korábbi időszakokhoz hasonlítva a terület környezeti viszonyaira vonatkozóan már jóval jelentősebb mennyiségű írott és térképi forrással is rendelkezünk.

A század első felében Bél Mátyásnak Veszprém megyéről írott történeti földrajzában a „Sivó”-t részletesen ábrázolja, s időszakos vízfolyásként írja le (Takáts 1989: 30.). Beszámolójának másik fontos pontja, hogy a Sió bő vizének esetére is érzékletes leírást ad:

De amennyire szétterül először, úgyhogy kiöntésekor a tó felől tetszés szerint át lehet rajta gázolni, mi-helyt aztán kiömlött onnan a víz a hely lejtőssége következtében, olyan magas és erős lesz, hogy nyom-ban malmokat hajt és egy állat sem tudja könnyen átgázolni. (Takáts 1989: 30.)

Itt többek között a kifolyás utáni terület (viszonylagos) lejtősségére vonatkozó megjegyzés érdemel különös figyelmet, mivel úgy tűnik, hogy Bél is fontosnak tartotta a folyó legfelső szakaszának e jellegzetességét kiemelni, rögtön megemlítve azt, hogy konkrétan e helyütt a vízfolyás már malomhajtásra is jól használható erővel rendelkezett. E lejtős terület – már csak a morfológiai viszonyok és a leírás helymegjelölése miatt is – feltehetően megegyezik az előző fejezetben már említett, mai terepen is azonosítható legfelső, legnagyobb esésű szakasszal. Néhány kilométerrel délebbre végül a folyó vize gyakorlatilag eltűnik Ádánd-Kustyán bokros-vizenyős területén, ahol átkelő is található (Takáts 1989: 30–31.).

Az első katonai felmérés vonatkozó térképlapján (II. színes tábla) a XVIII. század vízrajzi viszonyai mellett a Balatontól a „Kustyáni Kellő”-ig két helyen szűkül össze annyira a Fok folyó medre és a

kapcsolódó vizenyős terület, hogy jelentősebb átkelőként hasznosították: a közvetlenül a Balatonnál, a Fok folyó Balatonból való kiszakadásánál elhelyezkedő Fok településnél és a tőle körülbelül 8 km-re dél-délkeletre elhelyezkedő, természetes szűkületnél fekvő (Sió)Maros és (Sió)Jut községnél. Mind Fok, mind pedig Maros településeknél – csakúgy, mint a XVIII. században – a középkorban is fontos vám- és átkelőhely volt, de átkelőt más helyeken, így például Kilitinél is említenek (1265: Nagy–Deák–Nagy 1879: 44.). Az oklevelek, illetve a gyakori megerősítések azonban a többenél jóval többet szólnak a Fok településnél található foki vámhelyről és átkelőről, s annak nagy fontosságára (és ezzel együtt feltehetően a belőle származó jövedelem jelentős méretére és szerepére) utalnak (III. színes tábla).

Bél Mátyás és az első katonai felmérés vonatkozó térképlapja, valamint több más, elsősorban a szabályozásokhoz készült térkép⁶ szerint a Sió folyónak határozott medre a Balaton-parti túrzás áttörésénél és az azt követő szakaszon volt (II. színes tábla), ezután azonban vizenyős völgyében folyt tovább, s vizének egy része a környező, alacsonyan fekvő ártéren terült szét (lásd a színes tábla vizenyős rétejeit), hogy aztán 1–2 km-rel odébb újra valamivel határozottabb mederben bukkanjon fel. Innen további körülbelül 2 km-re pedig már a Maros és Jut falvak közötti szűkület következik (II. színes tábla). Maguk a települések ugyanakkor az ártéren túl fekvő, dél felé enyhén emelkedő, magasabb fekvésű térszíneken helyezkedtek el. A terület XVIII. századi újbóli benépesülése után a települések helye némileg eltért a középkortól, mégis a XVIII. századi településhálózat, némi egyszerűsödéstől eltekintve, a késő középkorival témánk szempontjából nagyjából hasonló viszonyokat tükröz.⁷

A Sió felső szakaszának középkori név-előfordulásai

A folyó alsóbb szakaszainak neve egészen a Dunáig egyértelműen Sár folyóként szerepel a középkori oklevelekben. A Hídvég–Mezőkomáromtól északra található felső szakasz (vagy annak egy része) azonban a középkor folyamán Fok, Sár, sőt néha Foksár néven is felmerül. Lukács Károlynak a folyó középkori és kora újkori terminológiájának meglehetősen részletes tanulmánya kivételével (Lukács 1952) azonban viszonylag kevesen foglalkoztak a felső szakaszra vonatkozó konkrét egykorú forrásokkal, amelyek a folyó és környezetének középkori viszonyaira utalnak (lásd például Ortvy 1882: 315.; Szamota–Zolnai 1903: 253–254.). Lukács Károly szerint a folyó első ismert középkori neve a „fok” volt, amely név elsősorban az Árpád-kor folyamán fordult elő oklevelekben. E név aztán a XV. századra eltűnt. E megállapítását Lukács arra alapozta, hogy sem egykorú eredeti, sem pedig hamis oklevelekben nem talált adatot későbbi balatoni fok-előfordulásra. A késő középkor (XIV–XV. század) folyamán szerinte a „rég” Fok név helyett egy „új”, a Sár jelent meg, amit nagyjából a XVII. századig a folyó hivatalos nevének tekinthetünk. A XVII. századtól aztán a Sió elnevezés vált általánossá, s ez maradt a folyó neve a mai napig. Lukács ennek fő okát a malomgátak által egyre inkább befolyásolt környezet megváltozásában látta (Lukács 1952: 259.).

Felmerülhet a kérdés, hogy valóban ilyen egyértelmű-e a kép a folyó változó neveivel kapcsolatban, vagy pedig ennél árnyaltabb problémával állunk szemben? Ennek megválaszolásához első lépésként érdemes gyors áttekintést végeznünk arra nézve, hogy milyen konkrét forrást ismerünk a kérdésben (1. táblázat):

⁶ A XVIII. századi Sió meder- és szabályozási viszonyaival részletesebben többen is foglalkoztak, így például, különösen ami a térképi adatbázisát illeti, Bendefy László is részletesen elemezte a juti gátakról szóló tanulmányában (Bendefy 1973). Mivel jelen témánk szempontjából alapvető jelentőségű további információkat nem tartalmaznak, e helyütt eltekintünk részletesebb elemzésüktől.

⁷ Bél Mátyás leírásain túlmenően a középkori települések helyével, illetve a lokalizálást segítő régészeti leletekkel és a néprajzi-történeti-földrajzi gyűjtések eredményeivel kapcsolatban lásd például: Draveczky–Sági–Takáts 1964: 8, 11, 12, 43.; Végh 1974: 133–142, 150–157.

Birtok/település neve (folyó jobb/bal partján)	A vízfolyás név-előfordulásai a felső szakaszon		
	Fok	Sár	Foksár
(Fok rivulus, fluvius) önálló említés	1055 (Györffy 1992: 150. – rivulus), 1211 (Dreska 2001/X: 516. – fluvius)		
(Sár fluvius) önálló említés(?)		1276 (Wenzel 1860–1874/IX: 153. – ?)	
Losta/Lusta (jobb?) (+ Helias, Mors, Acha)	1211 (Dreska 2001/X: 516. – fluvius), 1238 (Wenzel 1860–1874/II: 90. – fluvius)		
Kiliti (jobb)	1092hamis/1274hamis/1399 (Györffy 1992: 283. – fluvius), 1302 (Nagy 1878–1884/I: 44. – fluvius), 1358 (hamis: 1386k; Dreska 2001/X: 557.; Karácsonyi 1988: 48–49. – fluvius)	1265 (Nagy–Deák–Nagy 1879: 44. – aqua Evrem)	
Szabadi (bal)	1358 (hamis: 1386k; Dreska 2001/X: 557. – fluvius)		
Sövény (Swen; Suen, Suecyn) (jobb)	1302: Nagy 1878–1884/I: 44. – fluvius	1265 (Nagy–Deák–Nagy 1879: 44. – aqua Evrem), 1267 (Nagy–Deák–Nagy 1879: 50. – aqua Eureym), 1279 (Wenzel 1860–1874/XII: 275. – aqua), 1279, 1331 (1407: Dreska 2001/II: 564.; Fejér 1829–1844 X/4: 635. – aqua), 1343 (Nagy 1878–1884/IV: 347. – aqua)	
Juth (jobb)	(1460: DL 101750 – fluvius)	1407 (Fejér 1829–1844 X/4: 634), 1378/1407 (Fejér 1829–1844 X/4: 634.; Dreska 2001/II: 562–563. – fluvius), 1374/1407 (Dreska 2001/II: 565.; Fejér 1829–1844 X/4: 635. – fluvius), 1279/1331/ 1407 (Fejér 1829–1844 X/4: 635. – aqua), 1407 (Fejér 1829–1844 X/4: 639. – fluvius), 1407–1411 (DL 9732 – fluvius)	1384/1407 (Fejér 1829–1844 X/4: 630.; Mályusz– Borsa 1958: 89, 94. – fluvius)
Maros (bal)	1460 (DL 101750 – fluvius)	1352 (DL 100056 – fluvius)	
Ádánd (jobb)		1279, 1331 (1407: Dreska 2001/II: 564.; Fejér 1829–1844 X/4: 635. – aqua)	
Kustan (bal)	1238 (Wenzel 1829–1844/II: 90. – fluvius)	1336 (Nagy 1878–1884/III: 246. – fluvius)	
Hidvég (jobb)		1367 (Fejér 1829–1844 IX/7: 263. – fluvius)	
Mezőkomárom (bal) (Kaarnar, Komar)			1329 (Nagy 1878–1884/II: 450. – fluvius)

1. táblázat. A Sió folyó felső szakaszának a XI–XV. századi forrásokban szereplő, eddig ismert nevei

A táblázatban felsorolt adatokat tanulmányozva láthatjuk, hogy a folyó felső szakaszának elnevezései tekintetében mégsem annyira egyértelmű a helyzet, mint ahogy azt Lukács állította. Míg például a fok elnevezéssel a XI. századtól a XV. század közepéig szinte minden évszázadban eredeti oklevélben is találkozunk, a Sár elnevezéssel többnyire XIII., XIV. és XV. századi példákat sorolhatunk fel. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a XIII. század második feléig igen kevés, a folyóvizet konkrétan név szerint említő oklevelet ismerünk, míg az oklevelek többsége a XIII. századtól jelenik meg. A Foksár

név pedig az ismert oklevelekben a XIV. század folyamán, illetve egy 1407-ben kiadott oklevélben merül fel. Az adatok alapján levonható másik fontosabb tanulság még az lehet, hogy a kis patak (*rivulus*) kifejezés a Fok-Sár-Foksárra vonatkozóan az 1055. évi oklevél említésén túlmenően többet nem fordul elő, ugyanakkor a folyó (*fluvius*) a XIII–XV. században is használatban van, míg a XIII–XIV. század folyamán egy szakaszon az egyszerűbb víz (*aqua*) kifejezés kerül előtérbe.

Látható, hogy a korai, vagyis a XIII. század előtti időszakra vonatkozóan – az alapítólevél kivételével – a témában felhasználható eredeti forrással nem rendelkezünk. A XIII. század első felének két forrása a Balaton közvetlen kifolyásának területére (a későbbi Fok település környékére) vonatkozik: itt és ekkor a vízfolyást egyértelműen Foknak nevezik, ugyanakkor a század második és a XIV. század első felében az említett területtől délre több birtok és település neve mellett a vízfolyást vagy vizet Sárként s néha Fokként említik. Mivel azonban e területek korábban nem szerepeltek fennmaradt oklevelekben, ezen források alapján – Lukács állításával ellentétben – semmiképpen nem zárható ki, hogy már korábban Sárnak vagy Sárnak is nevezhették itt a vízfolyást. A középkori Sió felső szakaszának környezeti viszonyairól árnyaltabb képet ugyanakkor csak az egyes csoportok konkrét elemzésén keresztül kaphatunk.

A Balaton foka

A Balaton délnyugati partvidékére utaló középkori oklevelek között feltűnően nagy számban találkozunk a Fokot említő oklevelekkel. Ezek többsége azonban inkább a vámbevételekre, illetve az átkelő adóira vonatkozóan emlékezik meg a területről. A középkorban olyan csomópontnak tekinthető a foki átkelő, ahol országos főút szelte át a folyót, és ahol fontos „*telonium*”-ot vagy „*tributum*”-ot, azaz vámot szedtek a hídnál és a Fok folyó gázlójánál.⁸ Ugyanakkor a Balaton-közeli Fok-híd és gázló csak az út egy lehetséges ágát, átkelőjét képezte.

A konkrétan Fok nevű vízfolyásra vonatkozó források első csoportja a folyón átkelőként használt gázlóhoz és vámhelyhez kapcsolódik. A legkorábbi híres, gyakran használt ilyen egykorú forrás az 1055-ben kiadott tihanyi alapítólevél, amelyben a fokot mint kis patakot (*rivulus*) említik,⁹ amely a Balatonból folyik ki, s kifolyásánál van egy átkelő, ahol az emberek vagy hídon vagy pedig gázlón kelhetnek át a vízfolyáson (Györffy 1992: 150.). E szöveg szerint már legkésőbb a XI. század közepén rendszeres közlekedést segítő híd ívelt át a fok fölött. Másrésztől az is világossá válik az alapítólevélből, hogy legalább az év bizonyos szakaszában lehetséges és szokásos volt a gázlón átkelni gyalogosan. Ez utóbbi pedig igen hasonlít ahhoz, amit Bél Mátyás is említ a Sió XVIII. század eleji vízviszonyaival kapcsolatban.

A „kis patak” (*rivulus*) szó XI. század közepi használatát akár környezeti indikátornak tekinthetnénk, nevezetesen vagy a tó alacsony átlagos vízszintjének vagy pedig a fok elégtelen kifolyásának következményeként, azonban egyetlen oklevél szóhasználata alapján messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le.¹⁰ Mivel további egykorú leírásokkal nem rendelkezünk, érdekes lehet még a későbbi analógiákkal való összehasonlítás. A XI–XIII. századi magyarországi latin nyelvhasználat a „*rivulus*” szót valóban leginkább patakokkal hozza kapcsolatba, s találunk olyan eseteket is, amikor fokot neveznek „*rivulus*”-nak – ez a helyzet a késő középkorban sem változott alapvetően.¹¹ Másrésztől a „*rivulus*”

⁸ Hivatkozásokra lásd például: 1137/XIII. századi hamisítvány (Dreska 2001/I: 793–794. – ez az 1137-re datált hamisítvány később sok oklevélben került további említésre, s jelentős hatással volt a somogyi vámok fölött zajló jogvitákban), 1257 (Wenzel 1860–1874/II: 280.), 1276 (Fejér 1829–1844 V/2: 347.; Szentpétery 1961: 173.), 1382 (Dreska 2001/II: 560–567.), 1137hamis/1383 (Dreska 2001/II: 570–573.), 1262/1398 (Dreska 2001/II: 595.), 1262/1410 (Dreska 2001/III: 453–457.), 1503 (Dreska 2001/III: 581–583.).

⁹ Az 1211-ben kiadott oklevélben a vízfolyás már „*fluvius*”-ként került említésre (Dreska 2001/X: 516).

¹⁰ A Balaton vízszintváltozásaira vonatkozó rekonstrukciók állításai szerint a tó vízszintje a római alacsony vízállást követően a középkor folyamán jobbra emelkedett, ami a kora újkorban tovább folytatódott (lásd: Sági 1968; Sági–Füzes 1973; Bendefy – V. Nagy 1969: 52.).

¹¹ „Patak” elnevezésű vízfolyásokkal való együtt szerepeltetésére lásd például: 1212 (Fejér 1829–1844 III/1: 115.), 1248 (Fejér 1829–1844 IV/2: 34.), 1264 (Fejér 1829–1844 IV/3: 195.), 1267 (Fejér 1829–1844 IV/3: 412.), 1268 (Fejér 1829–1844 IV/3: 462.), 1270 (Fejér 1829–1844 V/1: 19.), 1272 (Fejér 1829–1844 V/1: 191.), 1282 (Fejér 1829–1844 V/3: 144.), 1289 (Fejér 1829–1844 V/3: 477.), 1382 (Fejér 1829–1844 X/1: 56.), 1383 (Fejér 1829–1844 X/1: 104.), 1390 (Fejér 1829–1844 X/1: 583.), 1391 (Fejér 1829–1844 X/3: 123.), 1412 (Fejér 1829–1844 X/5: 357.), 1417 (Fejér 1829–1844 X/5: 847.), 1417 (Fejér 1829–1844 X/5: 847.). De hozhatunk ugyanerre Trencsén megyei szláv példát (*reka*): 1438 (Fejér 1829–1844/XI: 174.). Fok elnevezéseként lásd például: 1415 (Fejér 1829–1844 X/5: 639. – „*aluei siue riului*”).

szó valóban kevésbé értelmezhető nagyobb vízfolyás elnevezéseként.¹² Konkrét esetünkben igazán azt sem tudhatjuk például, hogy az év mely szakában végezték el a határjárást: egy időszakos vízfolyás esetén ez nem kevésbé lényeges körülmény lehet. Ugyanakkor maga a „*fluvius*” név sem feltétlenül csak folyóként értelmezhető: folyó értelemben vett használata mellett jelenthetett általában vízfolyást, így folyamat, de patakot is, sőt akár ér értelemben is előfordult a középkorban (Boronkai–Szovák 1993: 114–115.). Ez különösen azért is igaz, mert az oklevelek szóhasználata nem mindig és minden esetben szigorúan következetes, illetve a szavaknak gyakran a mainál tágabb értelmezést enged: elég például azt az esetet vennünk, amikor a (sárréti) Sár nevű vízfolyás ugyanazon szakaszát egy oklevélben belül nevezik „*rivus*”-nak, de „*fluvius*”-nak is.¹³ Ugyanakkor általában véve egy viszonylag kis vízhozamú (szabályozatlan), kis sebességű (síkvídek) vízfolyás is tűnhetett – nagy sekélysege, de ugyanakkor kiterjedt szélessége és sok mellékága (továbbá elégtelen lefolyásviszonyai, kis esése) miatt – folyónak; ez az állapot sok folyóvizünket jellemezte a szabályozások előtti időszakban.

A Balaton fölös vizét elvezető vízfolyás névhasználata (és jelzője) azonban a középkori fokok jellemzői szempontjából is érdekes lehet, illetve egy másik, középkori tavi fok, nevezetesen a fertői fok lehetséges párhuzamainak felhasználása talán segíthet a középkori balatoni fok viszonyainak jobb megértésében. A fertői fok az 1430-as években készült leírás szerint a Fertő vizét időszakos vízfolyásként vezette el egy halas(tó)ba, amely a nagy tó ártereként vagy ezen ártér részeként értelmezhető (Kiss–Piti 2005: 178–181.). A fertői fok tehát egy időszakos, hosszúságát tekintve pedig rövid vízfolyás volt. Ezzel szemben a Balatonból kifolyó vízfolyást néhol még sok kilométerrel délebbre is a Fok névvel illeték.

A balatoni fokkal kapcsolatos másik probléma, hogy (amennyiben a vízfolyás minden, Fokként említett részét ideszámítjuk) nem nyújt megnyugtató megoldást arra a kérdésre nézve: milyen két vízfelület vagy vizes terület közötti kapcsolatot biztosít. Hiszen Mezőkomáromtól délre a Fok név ismereteink szerint már nem fordult elő, hanem következetesen a Sár tulajdonnevet használták, de ugyanazon folyóra vonatkoztatva. Itt tehát a balatoni foknak vagy az eddig ismert fokoktól eltérő jellemzőivel ismerkedhetünk meg, vagy pedig – természetesen csak a feltételezések szintjén – az ismert fok-jellemzőket, de különösen a középkori, s ezen belül is a tavi fok-analógiá(ka)t a balatoni fokra alkalmazva az oklevelekben le nem írt – bár azok szövegével nem ellenkező – esetet írhatunk le.

A fertői fok analógiája alapján a legvalószínűbb az lenne, hogy a konkrét értelemben vett Fok nevű (s így viszonylag rövid) vízfolyás a Balaton tavának fölös vizét vezette el a legközelebbi nagyobb kiterjedésű, alacsonyan fekvő, jelen esetben a Balatont övező homoktúzás mögött délre elterülő, alacsony fekvésű területekre (lásd az I. és II. színes táblák térképeit). Ezzel a feltételezéssel ugyan egy „szabályos” fokot állíthatunk elő, azonban önmagában nem tudjuk magyarázni azt a tényt, hogy akkor miért tekintették ugyanezen vízfolyás részének a vízfolyás folytatását a délebbi szakaszokon, s különösen, hogy miért nevezték néha még kilométerekkel később is a vízfolyást (a Sár névvel párhuzamosan használva is) Foknak.

A Fok nevű vízfolyás

XVIII. század eleji leírásában Bél Mátyás a Fok környéki átkelő környezeti viszonyait említve a vízfolyást ugyan nem kis patakként nevezi meg, de a XI. századihoz sok tekintetben hasonló leírást ad. Ez az információ még akkor is érdekes, ha feltételezhetjük, hogy az alapítólevél tartalma valószínűleg Bél Mátyás előtt nem volt ismeretlen. Például a híd mind az 1055. évi alapítólevélben, mind pedig a Bél-féle munkában szerepel, de még a XVI. század elején (1502) is említik, amikor egy embert a hídról március 21-én a jeges vízbe taszítottak (*ad aquas congelatas*) ökrével együtt (Dreska 2001/III: 582.).

¹² Az igen kevés, XI. századi és XII. század legelejéről fennmaradt eredeti oklevelek között a tihanyi alapítólevél kivételével csak egyetlen esetben találkozunk egy másik, konkrét „*rivulus*” említésével egy, a Drávához és a Dunához közel eső Burzi nevű kisebb vízfolyás kapcsán (1086 – Györffy 1992: 254.), amely talán a manapság a Holt-Dunába folyó (mesterségesen elvezetett), kis Baranya megyei vízfolyásnak, a Borza pataknak felel meg.

¹³ Az 1365. évi vádiratot és magát az esetet 1366. és 1370. évi oklevelek említik (Kumorovitz 1953: 232, 253.). Hasonló példákat azonban nemcsak a Sár folyóra, de más vízfolyásokra is találhatunk. A XV. század elején lásd például: 1417 (Fejér 1829–1844 X/8: 591. – „*a quodam fluvio, aut rivulo vulgo Kiszuczeviz dicto*”), 1417 (Fejér 1829–1844 X/5: 847.), 1417 (Fejér 1829–1844 X/5: 847–848. – „*riuulum seu fluuium*”). Nagyjából hasonló látunk a patak és a kis patak közötti különbség, illetve azok helyenkénti elmosódása tekintetében is; lásd például: 1217 (Fejér 1829–1844 III/1: 216. – „*riuuum Prodan, [...] per cursum eiusdem riuuli*”).

Erre az oklevélre Lukács is utalt, aki a Fok folyó említésének hiányát tette bizonyítékul azon nézetének alátámasztására, miszerint ebben az időben már a megnövekedett, intenzívebb emberi beavatkozás (malmok) hatására a régi „Fokvize” teljesen „elsárosodott” (Lukács 1952: 257.). A többes szám használatának ténye talán utalhat a híd alatt elterülő kiterjedtebb vizes területre (vagy akár folyóágakra), ugyanakkor a „víz” szó használata nem feltétlenül mond ellent annak a lehetőségnek, hogy egy folyó vizéről esik említés. E konkrét probléma, panasz esetén pedig főként az elszennvedett sérelemnek és körülményeinek volt jelentősége, s a panaszos problémája szempontjából kisebb jelentőségű lehetett az egykori érintettek számára amúgy is feltehetően egyértelmű vízfolyás-név.

Ebből a szempontból további érdekes információt nyújt egy, a táblázatban is szereplő, 1358-ra datált, XIV. század végén hamisított oklevél. A hamis oklevelek földrajzi-topográfiai szempontból értékes információkat tartalmazhatnak a hamisítás körüli időszakra nézve, hiszen a hamisítás egyik, viszonylag könnyen ellenőrizhető része volt a topográfiai leírás helyessége. Ezen oklevél esetén is nyomon követhető a hamisító(k) meglehetősen pontos ismerete a szóban forgó települések és környezetük egymáshoz viszonyított elhelyezkedését illetően. A határjárás egy részében a Fok folyón (*fluvius*) átkelve érkeztek Kilitibe – itt tehát egyértelműen folyóvízként és Fokként említik a vízfolyást (Dreska 2001/X: 557.).

A folyóra vonatkozó Fok névvel középkori oklevelekben a folyó mentén délnek, „lefelé” haladva csak Ádándig találkozhatunk. E helységtől délre eddigi ismereteink alapján feltehetően csak egy esetben említik a Foksár nevet. Érdekes itt megemlíteni, hogy amíg a folyó az ádánd-kustyáni gázlóiig elsősorban a Balatonból nyeri vizét, a gázlótól délre már egy jóval állandóbb vizű folyócska, a Kis-Koppány folyik bele, s e kettő egyesülése révén meglehetősen stabil vízfolyás keletkezik, amely vízellátottságában már kevésbé függvénye a Balaton aktuális vízállásainak. A vízfolyás elnevezésével kapcsolatban tehát megállapítható, hogy egy 1055. és egy 1211. évi esetben a vízfolyás legfelső szakaszát Foknak nevezték, s az 1260-as évekig a Sió felső, Ádánd-Kustyánnal záruló szakaszára vonatkozóan valóban nem találkozunk Sárt említő oklevéllel. Ugyanakkor az említések igen csekély volta miatt véleményem szerint a folyó kizárólagos elnevezésére messzemenő következtetés e két adat alapján nem vonható le. Elgondolkoztató, de az adatok igen alacsony száma miatt ismét nem perdöntő az a tény, hogy míg a XI. század közepén egy alkalommal a Fok kis patakként, addig 1211-ben, illetve később már folyóként vagy vízként kerül említésre. A Fok elnevezésre térben a folyó mentén dél felé haladva egészen Kustyánig találkozhatunk, s habár a XIII. század második felétől a Sár elnevezés valóban gyakoribbá válik a fennmaradt oklevelekben, kifejezetten Fokként említik a maros-juti szűkületnél a vízfolyást még a XV. század közepén is.

A Sió felső szakasza mint Sár

Bonfininak a Sár folyó Sárret felől érkező ágának nevére adott XV. századi eredetmagyarázata szerint a Sárvíz folyócskát iszapossága miatt nevezték így.¹⁴ Lukács, habár nem említi Bonfininek a Sárvízre mint hidrológiai kifejezésre adott meghatározását, hasonlót említ – amint azt már korábban láttuk – a Balaton felől érkező vízfolyás felső szakaszára vonatkozóan, nevezetesen, hogy az emberi beavatkozások következtében „elsárosodott”. Bonfini elnevezésmagyarázata tehát – habár a Sár másik, Sárret felől érkező ágára vonatkozóan, de – egybecseng a Lukács által említettekkel. A XIII. század második felében a Sió felső szakaszára vonatkozó legtöbb fennmaradt oklevélben a Sár elnevezést használják: 1265-ben Kilitinél és Ádándnál, 1279-ben pedig Jutnál, Sövénynél és Ádándnál, tehát mindegyik esetben a folyó jobb partján elterülő településekkel–birtokokkal kapcsolatban (Nagy–Deák–Nagy 1879: 44, 50.; Wenzel 1860–1874/XII: 275.; Fejér 1829–1844 X/4:

¹⁴ Magyar fordítása: „István és Pál másnap az ellenfelet egy folyócskánál fedezi föl, amelyet iszaposságáról szkíta nyelven Sárvíznek neveznek. (155) Az egyébként könnyen átgázolható vízen, az ellenség elszaggatván a hidakat, a sár mélysége miatt nem tudnak átjutni, de Pál [...] talált egy biztonságos gázlót [...]” (Kulcsár 1995: 914. – 1490: 4.9.155.). Eredeti latin szövege: „*Insequenti die Stephanus et Paulus inimicos ad (154) fluviolum, quam a limosa Scyarium aqua Scythice nominant, adhibuere [...] Cum aqua facili vado interceptis ab hoste pontibus ob limi (155) altituoinem (altitudinem?) transiri non posset, Paulus in traiciendo audacis simus primus vadum haudquaquam formidolosum invenit ceterisque subsequentibus viam fecit.*” (Fögel–Iványi–Juhász 1941: 182. (Decas IV. Liber IX).

635.).¹⁵ A XIV. században, így például 1336-ban Kustyánnál, vagyis ez esetben a folyó bal partján (Nagy 1878–1884/III: 246.), illetve 1335-ben Jut (Dreska 2001/II: 565.), 1367-ben Hídvég (Fejér 1829–1844 IX/7: 263.), 1374-ben, 1378-ban és 1407-ben (Fejér 1829–1844 X/4: 633–639.; Dreska 2001/II: 562, 563.) és 1407/1411-ben ismét Jut, tehát a folyó jobb partján elhelyezkedő települések mellett bukkan fel Sárként a folyóvíz neve. Szám szerint legtöbb Sár- említés egyelőre a XIII. század második feléből és a XIV. századból ismeretes.

Lukácsnak egy másik, elnevezésbeli bizonyítása, miszerint Fokszabadi (ami csak a XX. század elején kapta a Balatonszabadi nevet) egy 1433-ban kiadott oklevélben már mint Sárszabadi szerepelt volna,¹⁶ ilyen formában nem állja meg a helyét, mivel az általa említett oklevélben minden valószínűség szerint a ma Székesfehérvár területét képező, középkori Sárszabadi említését követhetjük nyomon.¹⁷ Így ez idő tájt a környéken (Veszprém és Fejér megyében) három Szabadi (Szentkirály, Sár- és Fok-) is előfordult, de a rendelkezésünkre álló oklevelek tanúsága szerint az általunk vizsgált Fokszabadi következetesen megtartotta előnevét a középkor folyamán (sőt az újkorban is, egészen a XX. századi névváltásig).

„Sárként” a vízfolyással tehát középkori oklevelekben legkésőbb az 1260-as évektől találkozhatunk, Kilititől délre gyakorlatilag minden, a folyó partján elterülő településnél: legtöbbször folyóként (*fluvius*) vagy vízként (*aqua*) fordul elő. Érdekessége, hogy a XIII. század második és a XIV. század első felében a Sár vízként történő említése jól meghatározhatóan, minden esetben Kiliti és Sövény, két szomszédos jobb parti településsel kapcsolatban jelenik meg, méghozzá úgy, hogy közben 1302-ben mindkét települést a Fok folyó mellett találhatóként említik (Nagy 1878–1884/I: 44.). Érdekes továbbá, hogy itt Sár vagy *Evrem/Eureym* nevű vízként is megnevezik, vagyis két nevet is említenek ezen a rövid szakaszon (részletesebben lásd az 1. táblázatot). A víz- említés érdekessége, hogy mindkét esetben jobb parti településről van szó, méghozzá pontosan azon a területen, ahol a XVIII. századi térképek (és a mai domborzati viszonyok) tanúsága szerint is a Sió alacsony ártere kiszélesedett egykor. Ugyanakkor az ezekkel nagyjából átellenben lévő, a Sió-meder bal oldalán elhelyezkedő Fokszabadival – habár legtöbbször hamisított oklevelekben – mégis mint Fok melletti településsel vagy birtokkal találkozunk. Teljességgel azonban az sem zárható ki, hogy a vízfolyástól részben (vagy teljesen) független, alacsonyan fekvő vizes területről van szó. E területtől délre a vízfolyás mentén a kép ismét egyértelműbbé válik, amennyiben a Fok- említésekhez hasonlóan a Sárt említő oklevelek minden esetben vízfolyásként utalnak a vízfolyásra.

Fok + Sár = Foksár: átmeneti név vagy valami más?

Az 1. táblázat adatai alapján nyomon követhető, hogy a vízfolyást (vagy annak egy szakaszát) két alkalommal – néha ugyanabban az oklevélben is, a Fok és a Sár elnevezéssel egyidejűleg – Foksárnak

¹⁵ Lukács 1276-ra vonatkozóan az oklevélben szereplő, a Sár folyó mellett elhelyezkedő Kerekit feltételeesen Kilitivel azonosítja. Kilitire vonatkozóan azonban ezen a feltételezett említésen kívül más Kereki-azonosítás nem ismeretes, hiszen a többi fennmaradt oklevélben következetes a névhasználat. Ugyanakkor a szintén Somogy megyei Kereki már csak nevének viszonylag következetes középkori használatánál fogva is inkább azonosítható a szóban forgó faluval, különösen, hogy az oklevélből magából még az sem derül ki egyértelműen: az említett Kerekinél helyezkedett-e el a Sár folyónál lévő malom, vagy pedig ez utóbbi esetleg egy, a Kereki nevet viselő falutól független, habár ugyanahhoz a birtokoshoz kapcsolható helynevet jelenthetett, ami a leírás sorrendje alapján valószínűbbnek látszik. Lásd: 1276 (Wenzel 1860–1874/IX: 153. – „*ex dono nobilis uiri Zeric in villa Chereki unum fundum et vnam vineam cum tribus cultoribus; in fluuio qui uocatur Sar vnum molendinum...*”).

¹⁶ Lukács Fokszabadira vonatkozóan egy 1433-ban kelt oklevél alapján megállapítja ugyan, hogy ekkor már a település a *Saarszabadi* nevet viselte (Lukács 1952: 259.), de az oklevélben szereplő Szabadi az oklevél (1433: Fejér 1829–1844 X/7: 519.) helynevei alapján sokkal inkább azonosítható a sárréti Sár mellett található egykori Szabadival. Így arra nézve, ami alapján elfogadhatnánk Lukács állítását, nevezetesen hogy Fokszabadi a XV. században (vagy bármikor is) Sárszabadinak nevezetett volna, egyelőre nincs bizonyíték.

¹⁷ A fehérvári káptalan birtokában lévő Fejér megyei – a Sárrétnél, Székesfehérvár területébe olvadt – Sárszabadit Csánki is külön említi, XIII., XIV. és XV. századi oklevél-hivatkozásokkal (Csánki 1897: 344.). Ezzel szemben a vizsgált területünkön elhelyezkedő Fokszabadi, amelynek e néven elsősorban XIV–XV. századi említéseivel találkozhatunk, a fehérvári prépostság birtoka volt (Csánki 1897: 251.). Sárszabadira vonatkozó oklevelekre lásd például: 1426 (DL 106317), 1433 (DL 106370). Fokszabadira vonatkozóan lásd: 1333–1335 (Lukcsics 1898: 73. – *Petrus de Fuczabadi*), 1449 (DF 201327 – *Fokzabady*), 1495 (Lukcsics 1907: 49. – *Fokzabadi*).

is nevezik: a Foksár elnevezés egy (illetve ezen belül kettő) oklevélben 1384/1407-ben Juttal kapcsolatban fordul elő. A Foksár folyónak egy másik, 1329-es előfordulása is van: e helyütt, a körülmények figyelembevételével valószínűleg szintén egy, a későbbi Mezőkomárom melletti folyómegnevezésről van szó.¹⁸ A Foksár elnevezés bizonyítható késő középkori használata tovább erősítheti azt a már felvetett véleményt, hogy a két (Fok és Sár) név egy időben, egymás mellett létezhetett a késő középkor folyamán. Amint azt korábban láttuk, a Fok és a Sár elnevezés hosszabb ideig volt párhuzamosan használatban, s a Fok nevet – Lukács állításával ellentétben – a XV. század folyamán is bizonyíthatóan ismerték és használták. Mégis elgondolkoztató az a tény, hogy a Foksár szó éppen nagyjából abban az időszakban jelenik meg az oklevelekben, amikor Lukács (aki tanulmányában a Foksár elnevezésről nem tesz említést) szerint a Fok elnevezésről áttérnek a Sárra, így a téma körülménye több szempontból is érdeklődésre tarthat számot.

Amint ezt már láthattuk, a folyó alsóbb szakaszán, Ádántól és Kustyántól délre, vagyis a Kis-Koppány betorkolása után a Fok név már nem kerül említésre egyetlen általunk ismert fennmaradt középkori oklevélben sem (habár a Foksár feltételezhetően igen), ugyanakkor az immár Sárnak nevezett víz később a Sárrel felől érkező Sár vizével egyesül. Így a korábban a balatoni fokkal kapcsolatos, részben megválaszolatlan kérdésekhez kötve vonzó elméleti megoldási lehetőségként kínálkozik, hogy a Foksár név vagy maga a Fok (eredeti jelentésén túlmenően) megkülönböztető névként élt a köztudatban. A középkorban ugyanis, simontornyai egyesülése előtt, ráadásul hosszú szakaszon keresztül, ugyanabban a (Veszprém) megyében két Sár folyó is létezett: a Sárrel, illetve a Balaton felől érkező vízfolyásokat egyaránt Sárnak nevezték. Ezért tehát logikusnak tűnik (de konkrét forrásokkal csak részben alátámasztható) az az elképzelés, hogy – a Fok nevet kiterjesztve és néha a Sárhoz ragasztva – a folyónak a másik Sártól való eltérő megnevezését a helymegjelölés pontosítására használták (Fokszabadi és Sárszabadi megkülönböztetéséhez hasonlóan).¹⁹ Mindezek részben alátámaszthatók azzal a ténnyel, hogy néhány esetben a folyó két különböző neve (Fok, Sár) pár évtizeden belül ugyanannak a településnek a neve mellett jelenik meg.²⁰ Továbbá olyan adataink is vannak, miszerint ugyanannál a településnél, nevezetesen Jutnál, a XIII. század végén a folyót először Sárnak nevezik, míg a Foksár elnevezés csak sokkal később, a XV. század elejéről maradt fenn egykorú oklevélben (1384/1407: Fejér 1829–1844 X/7: 630.) – ám gyakorlatilag a Sár használatával párhuzamosan (1335 – Dreska 2001/II: 565.; 1374/1378/1407 – Dreska 2001/II: 562, 563.; részben Fejér 1829–1844 X/4: 633–639.). Ugyanakkor 1460-ban egy Jutra és Marosra vonatkozó oklevélben a Fok folyón működő malmokról tesznek említést – mindezek pedig inkább a két név folyamatos, hosszú időn keresztül fennálló, középkori egymás mellett élését valószínűsítik, még akkor is, ha az említett rövid folyószakaszra vonatkozóan például a Fok névvel csak ritkán (s a XIV. század előtt egyáltalán nem) találkozunk.

A folyó vizei és ágai: a Sió felső szakaszának viszonyai és az emberi beavatkozás kérdése

A vizsgált folyószakasz középkori átalakíthatóságára, illetve hidromorfológiai viszonyaira vonatkozóan közvetlen adatokra egyelőre még nagy vonalakban sem támaszkodhatunk. Érdekes ezért néhány középkori példát, párhuzamot keresnünk az emberi beavatkozás azon módzataira, amelyek – hasonló létesítményekről lévén szó (malom, gát) – a középkori Sió felső szakaszán is előfordulhattak.

A XIV. századból többek között a Sár víz sárréti ágának felső szakaszán, Székesfehérvártól nyugatra, a Sárrel déli pereménél elhelyezkedő Sárkeszi területére vonatkozóan maradtak fenn érdekes leírások. Itt egy károkozó ígéretet tesz arra, hogy a terület többi malmának mintájára és a korábbi malomépítők utasításai szerint régi helyén felépít egy új malmot. A károkozó vétsége az volt, hogy új medret ásott, s ezzel elterelte a Sár folyót. E helyütt, Sárkesziben – az 1366-ra, illetve 1370-re datált oklevelekben – a malomhoz tartozó és ugyanazon a Sár patakon (*rivulus!*) épült gátakról és az árkok kitisztításáról

¹⁸ Kaarnar (Komar?): 1329 (Nagy 1878–1884/II: 450.), Juth: 1384/1407 (Fejér 1829–1844 X/4: 630.; lásd még: Mályusz–Borsa 1958: 89, 94.; eredetije: DL 13).

¹⁹ Az elmélet némi további megerősítését adhatja a használt szórend is: azzal, hogy a Foksár szóban a Fok került előre, például az említett Sárszabadi és Fokszabadi párhuzama alapján, a Fok a Sár jelzőjeként szerepel, vagyis a Sárt jellemzi, különbözteti meg a többi Sártól.

²⁰ Lásd például Sövény birtok esetében: Fok (*fluvius*) – 1302 (Nagy 1878–1884/I: 44.). Sár (*aqua*) – 1279 (Wenzel 1860–1874/XII: 275.), 1279, 1331 (1407: Dreska 2001/II: 564.; Fejér 1829–1844 X/4: 635.).

esik szó.²¹ További példák tucatjaival lehetne igazolni, hogy Sár vagy Rába méretű folyók akár teljes, akár részleges elterelése, illetve mesterséges mellékágakra szakítása, új ágak kialakítása és „üzemeltetése” – különösen a vízimalmokkal kapcsolatban – megszokott jelenség volt a késő középkori Magyarországon. Több mint egy évszázaddal az előbbi példa után Bonfini a Sár folyó egy délebbi szakaszával kapcsolatban megemlíti, hogy 1490-ben „*az egyébként könnyen átgázolható vízen, az ellenesség elszaggatván a hidakat, a sár mélysége miatt nem tudnak átjutni...*”²² Vagyis a XV. század végi leírás szerint egy technikai létesítmény tönkretételével (tehát viszonylag könnyen) egy amúgy átgázolható folyón, a folyó „elsárosításával” (átmenetileg) megghiúsult az átkelés – ilyen s ehhez hasonló további példákat ismét tucatjával említhetnénk. Általában véve megállapítható tehát, hogy a folyókon a késő középkorban végbement nagy mérvű beavatkozások írott forrásokon alapuló tanulmányozásához térben és időben nem kell messze mennünk.

A Sió XIX. századi szisztematikus szabályozásának idején s az azt közvetlenül megelőző időszakban a folyó medrének kedvezőtlen hidromorfológiai viszonyait, illetve kis vízlevezető kapacitását – s így részben a Balaton magas vízszintjeit – jelentős részben a folyón található malmok számlájára írták (Ligeti 1974: 35.). Bendefy László egyik munkájában a véleménye szerint XVII. századi (és egy XIX. század eleji mérésorozat alapján igen magas, mintegy 112 m A.f.²³ magasságra [!] színtezett) juti Siógátakra hívja fel a figyelmet (Bendefy 1973: 116–119.): ezek részben malmok gátjai voltak, részben pedig a szervezett védekezést szolgáló, jelentős méretű egykori elgátolások. Azaz olyan, ma már terepen kevéssé tanulmányozható elgátolások, amelyek egykori léte azt mutatja, hogy a Fok/Sár/Sió folyón a XVIII. század előtt is igen jelentős méretű, a folyó hidromorfológiai-hidrológiai viszonyait alapvetően befolyásoló, átalakító beavatkozások történhettek.

A folyó elnevezésének változásait korábban a középkori okleveles anyagban felmerülő legfontosabb környezeti információforrásnak tekintették. A nevezéktan közvetlen környezeti értékelése azonban – amint azt az előbbiekből láttuk – sok problémát és bizonytalanságot hordoz magában, ezért önmagában viszonylag kevés biztos következtetés levonására ad lehetőséget. Vannak azonban más olyan említések, amelyek a korabeli környezeti viszonyok megértéséhez szintén közelebb vihetnek. Ilyenek például a hidak, a folyó mellékágak, illetve – mint fontos befolyásoló tényező – a vízimalmok említései a vízfolyáson.

Híd említésére már egészen korai, 1055. évi példát is láthattunk; a Foknál a víz felett átívelő hídról 1502-ben, majd hidakról a XVIII. század első felében Bél Mátyástól is hallhattunk. A foki hídon kívül azonban több, a Fok, illetve a Sár nevű vízfolyásra vonatkozó híd-említést nem ismerünk a középkorból, jóllehet átkelő (gázló, rév) több helyen is volt a folyón. Ugyanakkor a korábban említett, 1407-ban kiadott oklevél további érdekes információval szolgálhat, amennyiben a folyó juti birtokviszonyaival kapcsolatban nem felejt el hozzátenni a „*cum cursibus aquarum dicti fluvii Sar*” kifejezést (vagyis: „vizeinek futásaival együtt”, tehát több vízágról beszél) (Fejér 1829–1844 X/4: 639.). Ezen túlmenően a Kilitinél és Sövénynél fellelhető következetes s csak egy bizonyos szakaszon felmerülő Sár víz említések is hordozhatnak bizonyos környezeti információkat, különösen, mivel itt amúgy is a vízfolyás árterének kiszélesedése figyelhető meg, vagyis a szabályozások előtt tartósan vízjárta terület volt.

További fontos kérdés a malmok mennyisége, mérete és eloszlása térben és időben az említett folyószakaszon. Itt gátló tényezőt jelenthet, hogy nyilvánvalóan csak az oklevelekben megjelenő eseteket követhetjük nyomon. Így több olyan, esetleg a középkorban létezett, de nem dokumentált malom működésével is számolnunk kell a területen, amely a jelenlegi elemzésbe nem került bele. Habár a korai oklevelek hamisítványai több malomról is szólnak (1092hamis/1274hamis/1399: Györffy 1992: 283.), eredeti oklevélben még 1211-ben is csak malomhelyeket említenek a későbbi Fok település feltevezett elődjénél, Lostánál, a hozzá tartozó szigeten. Ez azonban önmagában nem bizonyítja, hogy ott és akkor valóban malmok működtek a vízfolyáson (Dreska 2001/X: 516.), jóllehet mindenképpen figyelemre méltó az a buzgó igyekezet, amellyel a hamisítók bizonyítani próbálták, hogy Foknál

²¹ 1366 (Kumorovitz 1953: 232.), 1370 (Kumorovitz 1953: 253.).

²² Magyar fordításához lásd: Kulcsár 1995: 914. (1490). Eredeti latin szövege: Fógel–Iványi–Juhász 1941: 182. (Sár folyó): „*Cum aqua facili vado interceptis ab hoste pontibus ob limi (155) altituoinem (altitudinem?) transiri non posset...*”

²³ A.f. = Adria feletti, azaz tengerszint feletti.

már a XI. században is malmok működtek.²⁴ Másrésztől viszont arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy vízimalmok tömeges használatára a XIII. századig (részben valószínűleg az írott források csekély mennyisége miatt) nem rendelkezünk elegendő információval, holott használatuk akár már az ezt megelőző időszakban is jelentős mértékű lehetett (Tringli 2001: 251.).

Ilyen értelemben az eddig ismert első, biztosan a vizsgált folyóvíz malmára vonatkozó említéssel 1302-ben Kilitinél, Sövénynél és földrajzilag nagyjából ugyanott, a juti malomhelyekkel kapcsolatban (Nagy 1878–1884/I: 43–44.), de helymegjelölés nélkül talán már 1276-ban találkozunk (Wenzel 1860–1874/IX: 153.).²⁵ A XV. század közepére a legtöbb figyelmet a Jut és részben Maros területén elhelyezkedő malmok kapták: 1449-ben (DL 14256: marosi és juti malmok), 1455-ben (DL 14915: marosi háromkerekű malom), 1459-ben (DL 15396: három malom Marosnál) és 1461-ben (DL 15630: Maros és Jut közötti működő malmok) említik például a juti és marosi malmokat. 1560-ban Marosnál a malmok hét kerekét említik (DL 101750): ez utóbbi hét malomkerék esetében konkrétan említik, hogy a Fok folyón lévő malmokról, tehát vízimalmokról van szó, ám ez valószínűsíthető az oklevelek többségénél is, ahol a két település közötti, illetve hangsúlyozottan csak az egyik oldal malmairól írnak. Közvetett módon érdekes lehet még az a tény, hogy nagyobb (négykerekű, egész évi működés után adózó) malom Jutnál a török adóösszeírásokban a XVI. század közepétől bukkan fel, immár a Simontornyai Szandzsák egyik fontos malmaként.²⁶

Ez alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a Sió felső szakaszán a XV. század közepén nagyobb mennyiségű és/vagy méretű malom (minimum kilenc kerék: ebből legalább egy háromkerekű malom s négy vagy öt további malom) feltételezhető a folyón (vagy részben annak esetleges mellékfolyóján – lásd a Fövenyről korábban írottakat) Jut és Maros területén, de malmok működésére korábban Kiliti és Sövény környékén is találhatunk adatot. Feltűnő azonban, hogy egyelőre nem sikerült találni egyetlen olyan eredeti oklevelet sem, melyben Foknál, tehát a Balaton közvetlen kifolyásánál és/vagy a lostai malomhelyeken kívül az oklevél kiadásának idején működő malmot említettek volna. Ily módon egyelőre nem tudjuk konkrét példákkal alátámasztani azt a viszonylag elterjedt, Lukácsnál is megjelenő állítást, miszerint Foknál a vízfolyáson a középkorban malom/malmok lettek volna (Lukács 1952: 256.). Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem is lett volna malom: ha írásba foglalt jogi ügy nem kapcsolódott a nevéhez, vagy az ilyen tartalmú oklevél elveszett, jelenlegi ismereteink szerint nem tudjuk nyomon követni egykori létezését, viszont a régészeti kutatások még további érdekes adalékokkal szolgálhatnak a kérdéssel kapcsolatban. A probléma további részletes feltárása többek között azért lenne érdekes feladat, mert a XVIII. század második felében és a XIX. század elején a Balaton magas és erőteljesen ingadozó vízszintjének problémáját többek között a Sió kifolyásánál elhelyezkedő,

²⁴ Ezt az igyekezetet részben a malmokra vonatkozó, középkori magyar szokásjoggal is magyarázhatjuk, amelynek értelmében az előbb épült malom zavartalan működését minden később épült malom tulajdonosának biztosítania kellett, akár saját malma működésének kárára is: vagyis a régebbi malom és működtethetőségének feltételei jogi szempontból védettek voltak minden későbbi maloméval szemben (Tringli 2001: 259–260.).

²⁵ Mivel a Sár-említést megelőzően Kereki település nevét említik, az sem kizárt, hogy a malom-adomány az ott található vízfolyásra is vonatkozhatott, habár annak középkori nevére vonatkozóan szilárd támponttal nem rendelkezünk egyelőre. Kereki területén ma egy vízfolyás található: ezt a történeti-földrajzi hagyomány Sédként tartja számon, amin korábban, az újkorban volt egy vízimalom (Végh 1974: 188–189.). Ugyanakkor a Sár malmának az oklevél szövegében található, Kerekitől való tudatos elkülönítése inkább azt sejteti, hogy attól független vízfolyásnévről lehet inkább szó. 1313-ban ugyanakkor egy olyan juti malom kerül említésre, amely egy Fövény nevű vízfolyás mellett található: DL 67686 (magyar nyelvű regesztájára lásd: Kristó 1994: 203.). Jutnál a szabályozások előtt valóban volt egy másik, a Sióba torkoló vízfolyás is, amely talán a Fövény nevet viselhette, de teljes biztonsággal azt sem zárhatjuk ki – habár ez azért kevésbé valószínű –, hogy itt a Fok/Sár folyó egy újabb nevével találkozunk. Ennek eldöntéséhez azonban egyelőre nem áll elegendő információ a rendelkezésünkre.

²⁶ Ez az amúgy kincstári malom az 1580-as évektől eltűnik a számadásokból (Dávid 1982: 106, 282–283.). További érdekesség, hogy a Sió általam vizsgált felső szakaszának a középkorból ismert malmai közül egyetlen más malmot sem említenek a XVI. század közepének és második felének török adóösszeírásai, ugyanakkor egy időszakosan üzemelő, egykerekű malomról tesznek említést Ádándnál (Dávid 1982: 262–263, 270–271.). A Sár folyón nagy malmok a XVI. században vizsgálati területünkől délre Hídvégnél, Anyavárnál (általában négy-négy kerekű, egész évi üzemelés után adózó), illetve Simontornyánál (általában háromkerekű) található. Ezen túlmenően a Sár folyó mellett helyezkedik el a kora újkori Magyarország egyik legnagyobb ismert malma, az ozorai nyolckerekű ún. Török Bálint-malom – Török Bálint 1536-ban (lásd Bessenyei 1994: 101, 106–107. – Werbőczy és Török levelezése) foglalta el Ozorát –, amely a török összeírásokban már a híres Dervis bég neve alatt szerepel, aki korábban jelentős summát fizetett érte (Dávid 1982: 262–309.; 1999: 6.).

1825-ben elbontott hírhedt foki malom (illetve a Sió elégtelen vízvezető kapacitásának) számlájára írták (Ligeti 1974: 40.).

Összegzés

A Sió folyó felső szakaszának középkori viszonyaival többen is foglalkoztak, azonban – mivel a Sió XIX. századi szabályozását és mederbővítését követően, de már azt megelőzően, a XVIII. század végétől kezdődően alapvető átalakulásokon ment keresztül – a középkori viszonyok megértése és megítélése, illetve a beazonosítás ma már meglehetősen nehéz feladat. Ennek következtében a vonatkozó középkori adatok megértéséhez a közties időszakok, de forrásgazdagsága és viszonylagos eredetisége miatt különösen a XVIII. század viszonyainak tanulmányozása és lehetséges párhuzamainak felhasználása elengedhetetlen. A Sió Hídvég és Mezőkomárom alatti szakasza – amennyiben említésre kerül – a középkorban meglehetősen következetesen Sárként jelenik meg, ellentétben a Siónak az említett településektől, de még inkább az ádánd-kustyáni szűkülettől északra elhelyezkedő felső szakaszával, ahol a Sár megnevezés mellett gyakran találkozhatunk a Fok, illetve egyes kivételes esetekben a Foksár névvel is.

A XIII. század második feléig eredeti oklevelekben a Sió felső szakaszának egyetlen nevéként a Fok jelenik meg. A Fok 1055. évi kis pataként, majd 1211-es folyóként való említése utalhat a vízfolyás kapacitásában bekövetkezett jelentős mértékű változásra, de az amúgy is némileg bizonytalan nevezéktan felhasználása és a kis mennyiségű konkrétabb információ semmiképpen nem engedi meg szilárd következtetések levonását. A Fok a XIV–XV. század folyamán továbbra is felmerül oklevelekben: dél felé egészen Jut és Maros településekig – minden esetben folyóként – találkozunk a nevével. A vízfolyás Sárként a fennmaradt eredeti oklevelekben a XIII. század második felétől ismert, s a késő középkor folyamán a Fokkal párhuzamosan, de ez utóbbinál gyakrabban találkozunk említésével (Fok település kivételével), gyakorlatilag a Sió teljes felső szakaszára vonatkozóan. Másrészt a vízfolyás Kiliti és Sövény kapcsán az esetek többségében vízként s csak egy-egy esetben, kivételesen került vízfolyásként (de akkor is Fokként) feljegyzésre. Összevont Foksár névvel két (illetve három) esetben jelenik meg a vízfolyás: a Sió felső szakaszának déli részén ez a fajta elnevezés – a Fok és Sár nevek használatával párhuzamosan és velük egy időben – talán köthető a másik, Sárret felől érkező Sár folyótól való megkülönböztetés szükségességéhez. Ugyanakkor a szó szerinti értelemben vett „fok” mint a Balaton foka – a fertői fokkal vont lehetséges párhuzam alapján – a Balatont és az azt délről övező homokosor mögött elhelyezkedő, alacsonyan fekvő vízállásos területet köthette össze.

A vízfolyás lehetséges változó környezeti viszonyaira, illetve e környezeti viszonyok változásaira vonatkozóan a megnevezés önmagában csak bizonytalan értékű információt nyújt a fennmaradt középkori anyagban. Éppen ezért elengedhetetlen az egyéb, direkt vagy indirekt környezeti utalásokat tartalmazó források figyelembevétele és elemzése is. Ezek között jelentős szerepet tölthetnek be például a vízfolyás kiterjedtségére, lehetséges mellékágaira, illetve a medermódosításokkal (vagy akár teljes mederváltásokkal) járó, telepített emberi objektumokra vonatkozó adatok. Közülük különösen az átkelőkre, gázlókra, kikötőkre, hidakra, továbbá a malmokra vonatkozó adatok gyakoriak. Az ember által telepített objektumok között talán a leggyakoribbak és környezeti hatásukban is a legfontosabbak a vízimalmok; e kategórián belül fontos adat a malomkerekek száma. Különösen igaz ez egy olyan vízfolyás esetében, amelynek kis esése miatt gát és/vagy csatorna/csatornák építése szükséges, vagyis ahol jelentős környezetátalakító tevékenység nélkül (különösen nagyobb méretű) malmok építése és üzemeltetése gyakorlatilag elképzelhetetlen. A középkori oklevelekben említett malmok közül mind időben, mind térben a legjelentősebbnek a XV. század közepén leírt „malomkomplexum” bizonyult, vagyis a Jut és Maros területén található malmok és jelentős számú kerekeik. Ez az említett időszakban feltétlenül nagyobb mértékű mederátalakításra látszik utalni. Az eredeti oklevelekben feltűnő jelenség továbbá – az aktuális oklevelek kiállításának időszakában is működő – foki malom/malmok említésének gyakorlatilag teljes hiánya.

♦ IRODALOM ♦

- Bendefy László (1973): A juti gátak és a Balaton török-kori magas vízállása. *Somogy Megye Múltjából* IV: 113–128.
- Bendefy László – V. Nagy Imre (1969): *A Balaton évszázados partvonalváltozásai*. Budapest, Műszaki Kiadó.
- Bessenyei József (1994): *Enyingi Török Bálint Okmánytára*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- Boronkai Iván – Szovák Kornél (1993): *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*. IV. F–H. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Csánki Dezső (1894–1897): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II–III. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Dávid Géza (1982): *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- (1999): Az első szegedi bég, Dervis életpályája. *Aetas* IV: 5–16.
- D’Estopigniani, Joannes (1788): *Plan der Situation uhm die Mündung des Platten Sees / A Balaton siófoki lefolyásának vízrajzi képe*. 59,5 x 32,5 cm; o: WSW. M: 1:3600. Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Térképek. S12 Div. XIII. No. 118.
- DL, DF: Középkori oklevelek a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében.
- Dóka Klára (1978): A Sárvíz és a Sió csatornázása 1848–1867. In Farkas Gábor (szerk.): *A székesfehérvári településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege*. Budapest, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága.
- Draveczy Balázs – Sági Károly – Takáts Gyula (1964): *A Somogy megyei múzeumok régészeti adattára*. (Somogyi Múzeum, 2.) Kaposvár, Somogy megyei múzeumok igazgatósága.
- Dreska Gábor (szerk.) (2001): *A Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei / Collectio Diplomatica Benedictina*. I–III, X. CD-ROM. Pannonhalma–Nagykanizsa, Pannonhalmi Bencés Főapátság – Alma Mater Zala Bt. ISBN 963905352X. (Az Erdélyi László – Sörös Pongrác (szerk.) (1902–1908): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. Budapest, Stephaneum A-Szent-István-Társulat Nyomdája. I–III, X. kötetekben kiadott oklevelek újabb kiadása.)
- Első katonai felmérés (1783): Coll. X. Sec. XXIII.
- Fejér György (1829–1844): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Buda, Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae.
- Fógel József – Iványi Béla – Juhász László (1941): *Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades*. IV/9. Budapest, K. M. Egyetemi Nyomda.
- Györffy György (1992): *Diplomata Hungariae Antiquissima*. I. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Karácsonyi János (1988): *A hamis, hibáskeltő és keletzetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*. Szeged, k. n.
- Kiss Andrea – Piti Ferenc (2005): A fertői fok. *Soproni Szemle* LIX: 164–184.
- Kristó Gyula (szerk.) (1994): *Anjou-kori oklevéltár / Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia* III. Budapest–Szeged, Agapé Nyomda.
- Kulcsár Péter (ford.) (1995): *Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Kumorovitz L. Bernát (1953): *Veszprémi regeszták (1301–1387) / Regesta litterarum ad episcopatum et capitulum ecclesiae Veszpremiensis pertinentium*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ligeti László (1974): *A Balaton és szabályozása*. (Vízügyi történeti füzetek, VII.) Budapest, Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda.
- Lukács Károly (1952): Fok–Sár–Sió–Siófok. *Magyar Nyelv* XLVII: 255–266.
- Lukcsics József (1898): *Monumenta Romana Episcopatus Veszpremiensis*. II. Budapest, Franklin Társulat nyomdája.
- (1907): *Monumenta Romana Episcopatus Veszpremiensis*. IV. Budapest, Franklin Társulat nyomdája.
- Mályusz Elemér – Borsa Iván (1958): *Zsigmond-kori oklevéltár*. II/1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nagy Imre (1878–1884): *Anjoukori okmánytár / Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–IV. Budapest, A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.
- Nagy Iván – Deák Farkas – Nagy Gyula (szerk.) (1879): *Hazai oklevéltár / Codex Diplomaticus Patriae*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- Ortvay Tivadar (1882): *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. I. Budapest, A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.
- Sági Károly (1968): A Balaton vízállás-tendenciái a történeti és kartográfiai adatok tükrében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* VII: 441–468.

- Sági Károly – Füzes Miklós (1973): Újabb adatok a Balaton 1863 előtti vízállástendenciájának kérdéséhez. *Somogyi Múzeumok Közleményei* I: 247–260.
- Szamota István – Zolnai Gyula (1903): *Magyar oklevél-szótár*. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése.
- Szentpétery Imre (1961): *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. II/2–3. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Takáts Endre (ford.) (1989): *Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása*. Veszprém, Megyei Levéltár Kiadványai, VI.
- Tringli István (2001): A magyar szokásjog a malomépítésről. In Neumann Tibor (szerk.): *Tanulmányok a középkorról. Analecta Medievalia* I. Budapest, Argumentum Kiadó – Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 251–267.
- Vajda Tamás (2001): Adatok a Dráva menti középkori foggazdálkodásról. In Weisz Boglárka – Balogh László – Szarka József: *Tanulmányok a középkorról*. Szeged, Középkorász Műhely. 125–137.
- Végh József (szerk.) (1974): *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet (szerk.) (1953): *Magyarország Hidrológiai Atlasza*. I. sorozat: *Folyóink vízgyűjtője*. 3. *A Sió és a Balaton*. Budapest, VITUKI.
- Wenzel Gusztáv (1860–1874): *Árpád-kori új okmánytár / Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* II, IX, XII. Pest, k. n.